

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 2 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2024, pp./ss. 570-597.

Kıraat Farklılıklarının Manaya Etkisi: Fâtiha ve Bakara Sureleri Bağlamında Bir Değerlendirme *The Effect of Recitation Differences on Meaning: An Evaluation in the Context of Surah Al-Fatiha and Al-Baqara*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14571383>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
15.11.2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
29.12.2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2024

Dorlion Journal

Cořkun KAHRAMAN
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.
İstanbul, TÜRKİYE.

coskahrman@hotmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-2647-6392>

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KILIÇ
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami
İlimler Fakültesi, İstanbul, TÜRKİYE.

mehmet.kilic@medeniyet.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-2647-6392>

Öz

Kur'an-ı Kerim, Müslümanlar için kutsal bir metin olup, onun doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması İslamî ilimler açısından büyük bir önem arz etmektedir. Kıraat farklılıkları, Kur'an'ın çeşitli şekillerde okunmasını ifade etmektedir ve bu farklılıklar, Kur'an'ın anlamında ve yorumunda bazı nüans değişikliklerine yol açabilmektedir. Kıraat farklılıkları, kelimelerin telaffuzunda, harflerin okunuşunda ve bazen de kelimelerin yapısında görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı müphem kelimeler ve kapalı ifadeler, kıraatler aracılığıyla açıklığa kavuşmuştur. Bu bağlamda kıraat ihtilaflarının mana açısından âyetlerde ne gibi değişikliklere yol açtığı son derece önemli görülmektedir. Başta Kur'an-ı Kerim'in yorumlanmasına hizmet eden tefsir ilmi olmak üzere, ahkâm boyutu olan hukukî âyetlerin anlaşılmasına katkıda bulunan fıkıh ilmi ve inanca yönelik farklı bir bakış açısı geliştiren kelâm ilmi bu bakımdan kıraatlerle yakın bir ilişki içinde olmuştur. Ancak bu ilişkinin yoğunluğunun, tüm disiplinler için aynı oranda olmadığını söylemeliyiz. Bu kıraat farklılıkları, zamanla tefsir ilminin önemli bir parçası haline gelmiştir. İslamî ilimlerin kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i yorumlayan müfessirlerin büyük çoğunluğu, Kur'an-ı Kerim ve tefsir tarihinde önemli bir yere sahip olan bu alandan istifade etmişlerdir. Böylece kıraatler, tefsir ilminin gelişmesine ve birikimine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu makalede, kıraatlerin manaya olan etkisi Fâtiha ve Bakara sûreleri bağlamında ele alınacak; Fâtiha ve Bakara sûrelerindeki belirgin kıraat farklılıklarının metinsel ve anlam düzeyindeki etkileri örneklerle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Temel İslam Bilimleri, Kur'an, Kıraat, Mana, Fâtiha, Bakara, Bağlam, Etki, Tefsir.

Abstract

The Holy Quran is a sacred text for Muslims, and its correct understanding and interpretation is of great importance in Islamic sciences. Differences in recitation refer to the reading of the Quran in various ways, and these differences can lead to some nuanced changes in the meaning and interpretation of the Quran. Differences in recitation can be seen in the

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kahraman, Cořkun – Kılıç, Mehmet. "Kıraat Farklılıklarının Manaya Etkisi: Fâtiha ve Bakara Sureleri Bağlamında Bir Değerlendirme". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD) 2/2* (Aralık 2024), 570-597. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14571383>

SCREENED BY

iThenticate
Professional Plagiarism Prevention

CC BY-NC 4.0 DEED

pronunciation of words, the reading of letters, and sometimes in the structure of words. Some ambiguous words and obscure expressions in the Holy Quran have been clarified through recitations. In this context, it is seen as extremely important what kind of changes the recitation disagreements caused in the verses in terms of meaning. In this respect, the science of tafsir, which serves the interpretation of the Holy Quran, the science of fiqh, which contributes to the understanding of legal verses with a legal dimension, and the science of kalam, which develops a different perspective on faith, have been in a close relationship with recitations in this respect. However, we must say that the intensity of this relationship is not the same for all disciplines. These recitation differences have become an important part of the science of tafsir over time. The majority of commentators who interpreted the Holy Quran, the source of Islamic sciences, have benefited from this field, which has an important place in the history of the Holy Quran and tafsir. Thus, recitations have made a significant contribution to the development and accumulation of the science of tafsir. In this article, the effect of recitations on the meaning will be discussed in the context of Surahs Fatiha and Al-Baqara. The textual and semantic effects of the significant recitation differences in Surah Al- Fatiha and Al- Baqara will be evaluated with examples.

Keywords: Basic Islamic Sciences Quran, Recitation, Meaning, Fatiha, Baqara, Context, Effect. Interpretation.

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerîm, Müslümanlar için en kutsal ve temel referans kaynağıdır. Ancak Kur'an'ın okunması ve anlaşılması bağlamında kıraat farklılıkları önemli bir konudur. Kırâat farklılıkları, Kur'an'ın lafızlarının değişmesiyle ortaya çıkan ve bazen anlam üzerinde de etkisi olabilen okuma farklılıklarıdır. İslâm tarihinde kırâat ilmi, Kur'an'ın farklı okuma şekillerinin (edâ keyfiyeti) anlamının anlaşılması ve aktarılmasıyla ilgilenmiştir. Bu okuma farkları, sadece telaffuz değişikliklerinden ibaret olmayıp bazı durumlarda âyetlerin anlamlarını da etkileyebilmektedir. Bu bağlamda, kırâat farklılıklarının Kur'an'ın anlamına etkileri, yaklaşık on iki asırdan beri İslâmî ilimlerde derinlemesine incelenen bir konu olmuş ve bu alanda birçok eser yazılmıştır. Bu tarihi süreç içerisinde aynı zamanda bu ilim, çeşitli seviyelerdeki öğretim kurumlarında ders olarak okutulmuş ve gelmiştir.

Kırâat farklılıklarının İslâm tarihindeki önemi ve etkisi, özellikle erken dönem Müslüman toplumlarının Arap lehçelerindeki çeşitlilik ve bu farklılığın vahiy metnine yansımalarıyla ilgilidir. Vahyin, farklı Arap kabilelerinin dil yapısına uygun bir biçimde aktarılabilmesi için farklı lehçelerle okunması gerektiği düşünülmüştür. Ancak bu farklı kırâatlerin, anlam ve yorum farklılıklarına neden olup olmadığının incelenmesi, kıraat ilminin önemli bir çalışma alanını oluşturmuştur.

Bu makalede, kırâat farklılıklarının anlam üzerindeki etkileri, Kur'an'ın iki önemli sûresi olan Fâtiha ve Bakara sûreleri bağlamında değerlendirilecektir. Fâtiha sûresi, Kur'an'ın açılış sûresi olarak Müslümanların günlük ibadetlerinde sürekli tekrarladığı bir sûre olup anlam derinliği açısından büyük öneme sahiptir. Bakara sûresi ise Kur'an'ın en uzun sûresi olup, birçok hükmün ve ahlaki ilkenin içerisinde yer aldığı ve açıklandığı bir sûredir. Bu sûrelerde yer alan kırâat farklılıkları hem lafzî hem de manaya yönelik incelemeler yapmayı mümkün kılmaktadır.

Makalenin amacı, kırâat farklılıklarının anlam üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Özellikle Fâtiha ve Bakara sûreleri özelinde yapılacak bu incelemede, farklı kırâatlerin âyetlerde nasıl anlam değişikliklerine yol açtığı, bu farklılıkların tefsir, fıkıh ve kelam gibi İslâmî ilim alanlarına yansımaları araştırılacaktır. Makale kapsamında şu sorulara yanıt aranacaktır:

1. Kırâat farklılıklarının kökeni nedir ve bu farklılıklar nasıl ortaya çıkmıştır?
2. Fâtiha ve Bakara sûrelerindeki kırâat farklılıkları nelerdir ve bunlar anlam üzerinde ne tür değişikliklere neden olmaktadır?
3. Kırâat farklılıklarının tefsir, fıkıh ve az da olsa kelam ilmi üzerindeki etkileri nelerdir?

Bu çalışmada, kırâat farklılıklarının incelenmesi, tefsir ve kıraat ilimlerine ve onlarla ilgili kaynaklara dayalı olarak yapılmıştır. Makalede kırâat-ı 'aşera'ya dâhil olup ta mana açısından farklılık ve çeşitlilik ihtiva eden kırâatlere yer verilmiştir. Bu kırâatleri; farklı hükümlerin ortaya konulmasına vesile olanlar, farklı yorumların yapılmasına etki edenler, yoruma değişik boyut ve zenginlik kazandıran kırâatler şeklinde kategorize etmek mümkündür.

Çalışmada, kırâat-ı 'aşera'ya dâhil olmayan (şâz kırâatler) ya da dâhil olup da manaya önemli ölçüde etki etmeyen, benzer veya aynı manaya gelen, anlam değişikliği doğurmayan kırâat farklılıklarına yer verilmemiştir. Daha ziyade kıraat ve tefsir ilmiyle ilgili klasik kaynaklardan, sözlüklerden ve yeri geldiğinde de modern kaynaklardan da yararlanılarak, bunlar ışığında Fâtiha ve Bakara sûrelerinde ortaya çıkan kırâat farklılıkları analiz edilmiştir.

Araştırma, nitel bir yöntemle yürütülmüş olup, âyetlerin kıraat farklılıklarına göre nasıl farklı anlamlar kazandığına dair bir çözümleme yapılmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere makalede hem klasik dönem kıraat ve tefsir kaynaklarından hem de modern dönem tefsir ve kırâat çalışmalarından yararlanılarak, kırâat farklılıklarının hangi sonuçlara yol açtığı değerlendirilerek, kırâatlerin anlam üzerindeki etkileri bütüncül bir perspektifle ele alınmıştır.

Etik Beyan: Bu çalışma, bilimsel etik kurallarına uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Makalede yer alan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkeleri çerçevesinde yazıya geçirilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıf yapılmıştır. Araştırma doküman incelemesine dayalı nitel bir araştırma olduğundan etik kurul onayı alınmasına gerek duyulmamıştır.

2. KIRAAT FARKLILIKLARININ TARİHİ VE TEORİK TEMELLERİ

Kırâat, Kur'an'ın farklı okunuş biçimlerini ifade edip İslâm tarihinde, Kur'an'ın çeşitli lehçelerde okunmasını sağlayan bir ilim dalı olarak gelişmiştir. Kırâat farklılıkları, sadece fonetik düzeyde değil, aynı zamanda anlam ve vurgu değişikliklerine de yol açabilmektedir. Kur'an'ın farklı kırâatlerle okunabileceğine dair hadisler, kırâat farklılıklarının meşruiyet

zeminini sağlamlaştırmıştır. Özellikle “yedi harf”le ilgili hadisler,¹ bu farklılıkların temeli olarak kabul edilmektedir.

2.1. Kıraat Kavramı

Her ilim dalı gelişimine paralel olarak kendilerini ifade edebilmeleri için bir taraftan ıstılah üretirken diğer taraftan da üretilmiş ve oluşmuş terimleri zenginleştirerek gelişimine katkı sağlar. Bir ilim dalı olarak kırâat, kendisine özgü ıstılahlarla diğer alanlardan ayrılır. Biz burada kırâat kelimesinin sözlük anlamından ziyade ıstılah anlamından bahsetmek istiyoruz.

Hz. Peygamber’den sonra kavram olarak anlamı büyük oranda şekillenen ve netleşen kırâat kelimesi bir ilim ve Kur’an ilimleri ıstılahı olarak birbirine yakın olarak çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.² Başta büyük kırâat âlimi İbnü’l Cezerî olmak üzere çoğu kırâat ehli tarafından benimsenen ve kabul gören ortak kırâat ilmi tanımı ise şu şekildedir; “Kırâat ilmi, Kur’ân-ı Kerîm’in kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvîlerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinip inceleyen bir ilimdir.”³

Arap dilinin edebî zenginliği, lehçe farklılıkları ve telaffuz zorluklarını kolaylaştırma gibi unsurlar, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bizzat ifadeleri ve onayı⁴ Kur’ân-ı Kerîm’in farklı okunmasına kapı aralamıştır. Yazılması, harekelenmesi ve noktalanmasını da ihtiva eden tarihsel süreç içerisinde, nüzûl dili olan Arapça’daki gelişmeler ve Kur’ân-ı Kerîm’i daha iyi anlama çabalarına matuf çalışmalar bir kırâat birikimi oluşturmuştur.

2.2. Kıraat Farklılıklarının Ortaya Çıkışı

Kırâat ilminin zenginleşmesini ve gelişmesini sağlayan en önemli hususlardan birinin Kur’an’ın kolay okunup anlaşılması için getirilen yedi harf ruhsatı olduğunu söyleyebiliriz.

¹ Hasan Ziyâüddîn, Itr, *el-Ahrufu’s-seb’a ve menziletü’l-kırâati minhâ* (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1988), 117-246; ez-Zürkânî, Muhammed Abdul’azîm, *Menâhilü’l-irfân fi ’ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevvez Ahmed Zemerli, 2 Cilt (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-’Arabî, 1995), 1/119; Hüseyin Küçük-Ali Rıza Gül. “İgnaz Goldziher’in Kur’an Kırâatlerine Yönelik İddiaları Üzerine Resmî’l-Mushaf Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 1/2 (Haziran/June 2024), 53. Yedi harf konusunda daha geniş bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur’an-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Baskı, 2010), 41-89.

² Farklı kıraat tanımlamaları için bk. Ebü’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseyinî el-Kefevî, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Derviş Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1993), 703; Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağıp el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi’l-Kur’ân*, nşr. Safvan Adna Dâvûdî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1992), “kre” mad., Taşkoprüzâde İsamüddîn Ahmed Efendi, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhü’s-siyâde fi mevzûati’l-’ulûm*, nşr. Abdulvehhâb Ebü’n-Nûr-Kâmil Kâmil Bekrî, 3 Cilt (Kâhire: Dâru’l-Kütübi’l-Hadîse, 1968), 2/6.

³ İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Müncidü’l-mukriîn ve mürsidü’l-tâlibîn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1980), 3; Nüveyrî, Ebü’l-Kâsım Ali, *Şerhu Tayyibeti’n-Neşr fi’l-kırâati’l-’aşr*, thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa’d Baslûm (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 2003), 1/32; Ahmed b. Muhammed Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû fudalâi’l-beşer bi’l-kırâati’l-erbaate ’aşer*, thk. Şa’bân Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1987), 1/67; ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1/336; el-Kâdî, Abdülfezzâh Abdülganî, *el-Büdüru’z-zâhira fi’l-kırâati’l-’aşri’l-mütevâtire* (Dimaşk: Dâru’l-Beyrûtî, 2007), 10. Ayrıca bk. Rûmî, Fehd Abdurrahmân, *Dirâsâtü fi ’ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (Riyad: Mektebetü’l-’Arabiyyeti’s-Su’ûdiyye, 2005), 342.

⁴ Bk. Çetin, *Kur’an-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 41-89.

Kanaatimizce kırâatler “yedi harf”⁵ ruhsatına bağlı olarak ve özellikle de hicret sonrası ortaya çıkmış bir meseledir. Şöyle ki Arap toplumunu ve Arabistan yarımadasını iyi bilen Allah Resûlü (s.a.v.), toplumun ihtiyacının da farkındaydı. Mekke döneminde toplum çoğunlukla Kureyş kabilesi ve onlara bağlı grup ve kabilelerden oluşuyordu. Dolayısıyla o topluluğa Kur’an-ı anlamak ve okumak zor gelmiyordu. Ancak Medine’ye hicret edilince, Medine toplumunun bazısı ve Arabistan yarımadasının farklı bölgelerinde yaşayan Arap kabileleri dil ve lehçe farklılıklarına bağlı olarak Kur’an’ın bazı lafızlarını telaffuzda ve anlamada zorlanmışlardır. Onlar Kur’an-ı öğrenmek istiyor Hz. Peygamber de öğretmek istiyordu. O dönemde yeni Müslüman olmuş veya olacak olanları böyle bir şeye zorlamak ve başka kabilelere ait şeyleri alıp benimsetmek oldukça zordu.⁶ Kanaatimizce; Hz. Peygamber onları bölgesel şivelerini terk etmeye zorlamamıştır. Yedi harf ruhsatı tam da böyle zorlu bir tebliğ sürecinde gelmiştir. Kur’an, bu kabilelerin tümüne hitap ettiği için, bazı ayetlerdeki telaffuz ve okuma farkları, Kur’an’ın daha geniş bir kesime hitap edebilmesi ve kırâatta kolaylık sağlamak amacıyla ortaya çıkmıştır. İlk dönem Müslümanlar arasında bu farklılıklar hoşgörüyü karşılanmış; ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle Kur’an’ın yazıya geçirilmesi ve tedvin sürecinde bu farklılıklar, standart bir kırâat oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur. Netice itibarıyla de önce yedi kırâat imamına nisbet edilen yedi kırâat, daha sonra bu yediye üç kırâat imamının daha eklenmesiyle ortaya çıkan on kırâat tabiri ortaya çıkmış, benimsenmiş ve günümüze kadar okutulmuş gelmiştir.⁷

2.3. Kırâat Farklılıklarının Kategorileri

Kırâat farklılıkları, temelde iki kategoride incelenmektedir. Bu temel iki kategoriyi şu şekilde açıklayabilir ve ortaya koyabiliriz.

2.3.1. Lafzî Farklılıklar/Usûl

Anlamı değiştirmeyen, sadece ses ve telaffuz açısından farklı olan ve fonetik nitelik arz eden kırâat farklılıklarıdır.⁸

Usûl, sözlükte aslın çoğulu olup, kök, gövde, kaynak, orijinal, temel, kaide, ilke ve kurallar⁹ anlamlarına gelmektedir. Kırâat ilminde usûlden kastedilen ise kırâat imamlarının

⁵ “Şüphesiz ki bu Kur’an Yedi Harf üzere indirilmiştir, O’ndan Kolayınıza geleni okuyunuz.” Bkz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh* (İstanbul: 1979), “Fedâilül-Kurân”, 5, 7; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Müslim, *el-Câmi’u’s-sahîh* (Beyrut: ts.), “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 270.

⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: 1973), 39-40.

⁷ Kırâatleri ilk kez yedili tasnife İbn Mücâhid tabi tutmuştur. İbn Mihrân en-Nisâbü’rî *el-Ğâye fi’l-kırâati’l-‘aşr* adlı eseriyle yedili kırâat tasnifine üç imamın kırâatini de ekleyerek onlu kırâat tasnifini oluşturmuştur. Bk. Nebîl Muhammed İbrâhîm Âl İsmâ’îl, *‘İlmü’l-kırâat neş’etihû etvâruhû eserühû fi’l-‘ulûmi’ş-şer‘iyye* (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 2000), 108, 103.

⁸ Mehmet Dağ, *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 57; Bayram Demircigil, “*Hasan-ı Basrî Kırâati ve Kur’ân Tefsirine Katkısı*” (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 75.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “e-s-l” md., 1/87.

belirli kelimeleri, istisnaları olmakla beraber belirli kaidelerle (med, idğâm, ihfâ, fetih, imâle, işmâm, taklîl, teshîl, cemi mîm'i vb.) Kur'an'ın her yerinde aynı şekilde okumalarıdır.¹⁰

2.3.2. Manayı Etkileyen Farklılıklar/Ferşu'l-Hurûf

Bu tür kırâat farklılıkları, âyetin anlamını doğrudan etkileyebilen, farklı tefsir ve fikhî yorumlara yol açabilen türdendir. Hem lafza hem de manaya etki eden, Kur'an'da hemen her sûrede dağınık halde bulunan ve belirli bir kural takip edilmeden sadece nakle dayalı olarak ortaya çıkan kırâatlerdir. Bu başlık altındaki kırâat farklılıkları, daha çok kelimenin i'râbında, harfinde, harekesinde veya kalıbında görülen değişikliklerdir. Kur'ân-ı Kerîm'deki kırâat farklılıklarının yaklaşık yüzde yirmisini oluşturmaktadır.¹¹

Ferş Arapça'da f-r-ş kökünden olup lügatte, açma, yayma ve serme¹² anlamlarına geldiği gibi bir kimsenin toprağı altına sermesi, elbiseyi altına yayması, aslan ve kurdun ön ayaklarını yere yayması gibi anlamlara da gelmektedir.¹³ Kelimenin çoğulu ise furûş'tur.

Ferş kelimesi literatürde, "okunuşunda ihtilaf vâki olan, üzerine kıyas yapılamayan cüziyyâta¹⁴ denir" şeklinde tarif edildiği gibi belli bir kaideye dayanmayan, Kur'an'da dağınık olarak bulunan kırâat farklılıklarına denir¹⁵ şeklinde de tanımlanmaktadır. Bu kategorideki kelimeler incelendiğinde, temel özelliklerinin, Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği her yerde aynı şekilde okunmaması olduğu görülür. Burada içtihadı değil de nakle itibar edilmektedir. Kırâat ilminin otoritelerinden birisi olarak kabul edilen İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) önceleri ferşü'l-hurûfa dâhil olan ihtilafları mütevâtir derecesinde kabul ederken daha sonraki dönemlerde bu görüşünü biraz yumuşatarak, mütevâtir yerine sahîh tabirini kullanmıştır.¹⁶

Kur'ân-ı Kerîm yazısının noktasız ve harekesiz olduğu düşünüldüğünde, örneğin Mushaf'ta iskeleti *نعمون* şeklinde olan kelimenin, birçok şekilde okunma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ancak buradaki okuma farklılığını belirleyen temel unsur, yazının formu değil, söz konusu kelime için Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen sahîh nakildir. Bu sahîh bilgiye dayanıldığında muhtemel okumalar ve bunların manaları devre dışı kalacak ve dolayısıyla kelime, her geçtiği yerde -Peygamberimiz'den gelen sahîh rivayete bağlı okumanın dışında farklı okumalara müsait olmayacaktır. Ferş farklılıklarının tümünde bu özellik bulunmaktadır. Bu durum, bu başlık altındaki tüm kelimelerin bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından okunduğunu ya da öğretildiğini bize göstermekte ve kanıtlamaktadır. Bu bağlamda, kırâat

¹⁰ Mesûl, Abdü'l-Alî, Mu'cemu *Mustalahâti'l-İlmi'l-kırâati'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bihi* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2007), 86.

¹¹ Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kırâatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 381.

¹² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü fi ğaribi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ahmed Halefella (Mısır: Mektebetü'l-Enclö'l-Mısriyye, 1970), 565; İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebîr-M. Ahmed Haseballah-H. Muhammed Şâzelî (Kahire: ty.), 5/3382.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "f-r-ş" md., 5/3383.

¹⁴ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/358.

¹⁵ Mesûl, *Mustalahâti'l-İlmi'l-kırâati'l-Kur'âniyye*, 261.

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Takrîbü'n neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. İbrahim Atve Avad (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 37; Abdulhamit Birışık, "Kıraat (Kıraatlerin Sihhati ve Değeri. a) Tevâtür Meselesi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/428-429.

literatüründe yer alan huccetü'l-kırâât¹⁷ türündeki eserler, kırâat imamlarına izâfe ve nispet¹⁸ edilen kırâatin isabetli olduğunu ispat için bu okuyuşu destekleyecek Kur'ân-ı Kerîm'in farklı bir âyetini, sahâbe Mushaflarından benzer anlamı ifade eden kalıplardan birini veya esbâb-ı nüzûlden bir rivâyeti gerekçeler eşliğinde izah etmektedirler.

Araştırmanın bu kısmında Fâtiha ve Bakara sûrelerinde bulunan ve yoruma etki eden kırâatlar, diğer bir deyişle ferş'le ilgili kırâatların manaya etkisi incelenecektir.

3. FÂTİHA SÛRESİNDE MANAYA ETKİ EDEN KIRAAT FARKLILIKLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Fâtiha sûresi, Kuran'da ilk sırada yer alan en çok bilinen ve Müslümanların günlük ibadetlerinde sürekli olarak okuduğu bir suredir. Sure; "Açan, açış yapan, kitabın başlangıcı" anlamında bu ismi almıştır. Kurtûbî'de (ö. 671/1273) surenin tam on iki ismi zikredilmektedir ve bunlardan bazıları: *el-Hamd*, *Fatihâtü'l-Kitab*, *Ümmü'l-Kitab*, *Ümmü'l-Kur'an*, *el-Mesânî* dir.¹⁹ Alimlerin çoğunluğunun görüşüne göre, Mekke döneminde bir kerede tam olarak inen ilk suredir. 7 ayetten oluşmaktadır.

Sûre, Kur'an-ı Kerim'in özü ve önsözü mahiyetinde olup ilk âyetlerinde Rabbimizin isim ve sıfatlarından bahsedilmekte, hamd ve şükürün sadece O'na ait olduğu vurgusu yapılmaktadır. Sonraki âyetlerde ise ancak Allah'a ibadet edilip O'ndan yardım dilenmesi ve doğru yola iletmesi için de kendisine dua edilmesi gerektiği telkin edilmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın hülâsası konumunda olan Fâtiha sûresinde, Kur'an'da bulunan hemen hemen her konuya (Tevhid, Nübüvvet, Âhret, İbadet ve dua, Hidayet, Kıssa, Va'd ve Va'îd) değinildiği görülmektedir.²⁰

Sûredeki manaya etki eden mevcut kırâat ihtilafının ilki *بومدين ملك* âyetindeki *ملك* lafzı üzerindedir. Bu kelimeyi, kırâat-ı 'aşera imamlarından Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, Hamza ve Ebû Ca'fer elifsiz olarak *مَلِك* şeklinde; Âsım, Kisâî, Ya'kûb ve Halefü'l-Âşir ise elifle

¹⁷ Huccetü'l-kırâât, genel olarak âyet, hadîs, Arap şiiri, sahâbe sözü, lügat vb. çerçevesinde kırâatlerin dayandığı temel referansları ortaya koyan eser türüne denir. Bu türün en önemli kaynakları olarak; İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb'*, Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a* ve Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâati's-seb'* ve *ilelihâ ve hucecihâ* isimli eserlerini belirtebiliriz. Bk. Birişik, "Kıraat (Kıraatlerin Sıhhati ve Değeri) b) Yedi Kıraatle İlgili Eserler)", 25/431; Hüseyin Tural, "İbn Hâleveyh (Eserleri B) Kuran İlimleri (Kıraat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/15; Mehmet Reşit Özbalkıç, "Ebû Ali el-Fârisî (Eserleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/89; Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib (Eserleri)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/576.

¹⁸ Buradaki nispet ifadesinden kasıt, o kırâati en çok okuyan, okutan, zapt eden ve ona en çok yönelip ilgilenen kimseler olmaları hasebiyledir. Onlar, okuttukları kıraatla meşhur olmuşlar ve nihayetinde o kıraatlar kendilerinden alınır olmuştur. Bu bakımdan okuttukları kıraatleri, başkasına değil de kendilerine izafe edilir olmuştur. Yoksa bu onların kendi icadı, rey veya içtihadı olarak düşünülmemelidir. Ayrıca bir kırâatin bir imama nispeti ile bir sahâbî kanalıyla Hz. Peygamber'e (s.av.) ulaştırılması, ilmin bir hocaya nispeti kabilinden olup başkaları tarafından bilinmediği, nakledilmediği ve okutulmadığı anlamına gelmemelidir. Bk. Birişik, "Kıraat", 25/427-430.

¹⁹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Şemsüddîn el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Türkî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 172-173.

²⁰ Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, Şubat 2012), 103.

مَلِكٌ şeklinde okurlar.²¹ Söz konusu lafzı elif ile مَالِكٌ şeklinde kırâat edenlere göre kelime, مَلِكٌ (milk) mastarından ism-i fâil formundadır. Mana olarak mâlik kelimesi, “sahip olduğu mülkünde istediği gibi tasarruf yetkisini kullanabilen” anlamına gelir. Elif olmaksızın مَلِكٌ şeklindeki kırâate göre ise kelime مَلِكٌ (mülk) mastarından sıfât-ı müşebbehe formunda olup “hükümdar, her açıdan insanlar üzerinde otorite ve tasarruf sahibi” gibi manalara gelir.²²

Muhteva açısından her iki kırâatın manası hususunda birtakım farklılıklar söz konusudur. Her iki kırâat de Hz. Peygamber (s.a.v), Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'den (ö. 23/644) nakledilmiştir.²³ Ancak kaynaklarda, hangisinin daha kapsamlı ve belîğ olduğuna dair farklı değerlendirmelere yer verilmiştir.²⁴ Bir görüşe göre مَلِكٌ daha genel bir manayı ihtiva eder ve daha belîğdir. Zira her melik, mâlik iken her mâlik, melik değildir.²⁵ Ayrıca mâlik, mutlak yönetici diyebileceğimiz melikin emri dışında tasarrufta bulunamaz.²⁶ Bu bağlamda, insanlar mal ve servet gibi birçok şeye sahip olması itibariyle mâliktir. Bu sahiplik, söz konusu şeylerin ona âdiyetini gösterir. Ancak insanlar pek çok hak ve yetkiye sahip melik (hükümdar) değildir. Bu bakımdan melik, makam itibariyle en üstte bulunan ve idaresindekilere bir şeyi emretme ve yasaklama hususunda tam yetkili kimseye denir.²⁷

Melik kelimesinin mâlikten üstün olduğunu söyleyenler görüşlerini; Nâs 2,²⁸ Mü'minûn 116,²⁹ Mü'min 16,³⁰ Haşr 23 ve Cum'a 1³¹ âyetleriyle delillendirirler.³² Buna göre melik, mâlikten üstün olmasaydı Allah (c.c.) âyette bu lafza yer vermezdi. Öte yandan melik bir harf eksikliği ile daha kısa olması itibariyle de bazı kurrâ tarafından diğer kırâatten evlâ kabul edilmiştir.³³ Diğer görüşe göre ise mâlikiyet, mutlak tasarrufun sebebi olup mâlikin tasarrufu daha ileri derecede ve büyüktür. Bu açıdan mâlik, melikten daha kapsamlı, belâgat açısından daha üstün ve evlâdır.³⁴ Bu açıdan da eşyanın mâliki, insanların meliki olur. Bu

²¹ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşf 'an vucûhi'l-kırâati's-seb' ve 'ilelihâ ve hüceihâ*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1/25; Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*, tsh. Otto Pretzl (Beirut: Müessesetü'r-Reyyân, 2009), 18; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/271; Dimyâtî, *İthâf*, 1/363.

²² Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, “*mlk*”, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 2003), 4/165-166; Ebû'l Hüseyin Ahmed b. Fârîs b. Zekeriyâ, “*mlk*”, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), 5/351-352; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Mufaddal Râğûb el-İsfahânî, “*mlk*”, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 472-473; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “*mlk*”, *Lisânü'l-'Arab*, (Beirut: Dâru Sâdır, ty.), 10/491-497.

²³ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî (Kahire: 2003), 1/69

²⁴ Fahrud'dîn Muhammaed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/241-246.

²⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/29; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/216.

²⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/216.

²⁷ Elmahîlî Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Zehraveyn, 1413/1993), 1/99-100.

²⁸ مَلِكِ النَّاسِ İnsanların Melikine.

²⁹ فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكِ الْحَقِّ Gerçek hükümdar olan Allah yücedir.

³⁰ لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ Bu gün hükümranlık kimindir?

³¹ الْمَلِكِ الْهُدُوسِ Allah, Melik/Hükümdar'dır, mukaddestir.

³² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/26; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/242.

³³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/242.

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/241; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/216.

görüştekiler, görüşlerini Âl-i İmrân 26. âyetiyle delillendirirler.³⁵ Diğer taraftan bu kırâati tercih edenler, mâlik lafzının mülkü ihtiva etmesinden ötürü mülkü memlûk, yani mâlikin sahip olduğu şey kıldığını ifade ederler. Nitekim قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمَلِكِ “De ki: ey mülkün sahibi-mâliki olan Allah’ım” âyeti³⁶ bu duruma işaret etmektedir. Buna göre mülkün gerçek sahibi Allah’tır (c.c.) ve bu hususta mutlak tasarruf da O’nundur. Yani “Allah her şeyin mâlikidir” denir de “her şeyin melikidir” denmez.³⁷ Yine Allah için düşünülürse, mâlik olan, mülkün de sahibidir.

Öte yandan Kurtubî, Ebû Bekir Serrâc’tan (ö. 549/1154 [?]) nakille مَالِكِ kırâatini tercih edenlerin gerekçesini aktarır. Şöyle ki söz konusu âyetten önce gelen رَبِّ الْعَالَمِينَ ifadesiyle Allah (c.c.) zaten kendisini her şeyin mutlak mâliki olmakla nitelendirmiştir. Dolayısıyla tekrar olacağı için مَالِكِ şeklindeki kırâatin faydası yoktur. Bu gerekçeye Ebû Ali b. el-Fârîsî (ö. 377/987) itiraz eder ve مَالِكِ kırâatinin sağlamlığını göstermeye çalışır. Ona göre böyle bir izah, delil olarak sunulamaz. Zira Kur’ân’da bu şekilde birtakım hükümler bulunur. İlgili konuda önce, genel husus zikredilir, sonra özel konuya yer verilir. Nitekim هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ ayeti³⁸ bu duruma örnek teşkil eder. Âyetin yorumu bağlamında şunları söyleyebiliriz. Yaratıcı, yoktan var etme, her yarattığına sûret ve şekil verme sıfatına da haizdir. Allah’ın (c.c.) sûret verme vasfından ayrıca bahsedilmesi, bir sanata ve hikmetin varlığına dikkat çekmek içindir. Nitekim Bakara sûresinde müminlerden bahsedilirken, “Onlar gayba inanırlar.”³⁹ ifadesinden sonra “...Âhirete de kesinlikle inanırlar.”⁴⁰ âyeti yer almaktadır. Hâlbuki gayb hem âhireti hem de onun dışındaki diğer bilinmeyenleri de ihtiva eder. Burada âhiretin özellikle konu edilmesi, azamete ve ona imanın farz olduğuna dikkat çekmeye; onu inkâr edenlerin de görüşlerini reddetmeye matuftur.⁴¹

Bu görüşler etrafında مَالِكِ “Mâliki” kırâatine göre mana, “(Allah) din gününün (âhret gününün) sahibidir.”, “Meliki” مَالِكِ kırâatine göre ise “(Allah) din gününün (âhret gününün) hükümdarıdır.” şeklinde olur. Kurtubî’nin naklettiğine göre meliklik, Allah’ın (c.c.) zâtî sıfatı; mâliklik ise fiilî sıfatı olarak kabul edilmiştir.⁴² Elmalılı (ö. 1942), مَالِكِ vechini ferdî mülkiyet; مَالِكِ vechini ise sosyal mülkiyet açısından değerlendirirken,⁴³ Ebû Şâme (ö. 665/1268) insanların bu iki kırâatten birini tercih etme hususunda aşırıya gittiklerini söyler. Böyle bir tutum

³⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/27.

³⁶ Âl-i İmrân 3/26.

³⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/65; İbn Hâleveyh, *i’râbü’l-kırâati’s-seb’*, 1/47.

³⁸ el-Haşr, 59/24.

³⁹ el-Bakara 2/3.

⁴⁰ el-Bakara 2/4.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 1/216.

⁴² Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 1/216.

⁴³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/101.

yanlıştır. Her iki vecih de sahih; her iki sıfat da Allah'ın (c.c.) sıfatıdır. Bunlardan birini diğerine tercih edip terk etmek caiz değildir şeklinde görüş beyan etmektedir.⁴⁴

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde şunu ifade edebiliriz ki Allah din gününün, âhiretin hem Mâlik'i (sahibi) hem de Melik'i (hükümdarı)dir. O gün, tek söz sahibi tek egemen ve tek yetki sahibi O'dur. Görüldüğü üzere bir tek (ملك) kelimeye oluşan bu iki kırâat (Mâlik ve Melik) sayesinde böyle geniş manalar elde edilebilmektedir.

4. BAKARA SÛRESİNDE MANAYA ETKİ EDEN BELLİ BAŞLI KIRAAT FARKLILIKLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Bakara sûresi Kur'an'ın ikinci sûresi olup Medîne döneminde nâzil olan ilk suredir. 286 âyetten oluşmaktadır ve bu yönüyle de Kur'an-ı Kerim'deki en uzun sûredir. Surenin bir bölümünde bir sığır kesmeleri için İsrailoğulları'na emredildiğinden bahsedilmiştir. Bundan dolayı; "Belirli bir inek" manasına gelen el-bakar kelimesi bu sûrenin adı olmuştur.⁴⁵

Sûrede; iman, ibadet, ahlâk ve muâmelâtla ilgili birçok hüküm bulunmaktadır. Mü'min,⁴⁶ kâfir ve münafıkların özellikleri,⁴⁷ Kur'an'ın eşsizliği,⁴⁸ Allah'a inanıp O'na kulluk etmenin gerekliliği,⁴⁹ İsrailoğulları'yla ilgili ibret verici kıssalar,⁵⁰ Hz. Âdem'in yaratılışı,⁵¹ ehl-i kitabın ve müşriklerin iç yüzü,⁵² Peygamberimiz'e (s.a.v.) bağlılığın önemi,⁵³ Allah yolunda cihadın fazileti,⁵⁴ iyi olup yapılması istenen⁵⁵ ve kötü olup sakınılması gerekli şeyler,⁵⁶ kısas,⁵⁷ vasiyet,⁵⁸ namaz,⁵⁹ hac,⁶⁰ umre,⁶¹ oruç,⁶² içki,⁶³ kumar,⁶⁴ sadaka,⁶⁵ yemin,⁶⁶ evlenme-boşanma,⁶⁷

⁴⁴ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İsmail Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzû'l-me'ânî min Hurzi'l-emânî*, thk. İbrâhim Atve İvaz (Kahire: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, 1981), 70.

⁴⁵ Daha geniş bilgi için bk. Emin Işık, "Bakara Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/526-529.

⁴⁶ el-Bakara 2/257, 285.

⁴⁷ el-Bakara 2/8-20, 77, 114, 161-162, 170-171, 204-206, 210.

⁴⁸ el-Bakara 2/2, 41, 89.

⁴⁹ el-Bakara 2/71, 186, 201.

⁵⁰ el-Bakara 2/47-122.

⁵¹ el-Bakara 2/30-37.

⁵² el-Bakara 2/105-109, 217.

⁵³ el-Bakara 2/119, 252, 146.

⁵⁴ el-Bakara 2/190, 194, 216, 246.

⁵⁵ el-Bakara 2/36, 114, 177.

⁵⁶ el-Bakara 2/65, 66, 85, 209.

⁵⁷ el-Bakara 2/178, 179, 199.

⁵⁸ el-Bakara 2/180, 182.

⁵⁹ el-Bakara 2/3, 43, 45, 110, 115, 142, 143, 144, 153, 177, 238.

⁶⁰ el-Bakara 2/8158, 189, 196, 200, 203.

⁶¹ el-Bakara 2/158, 196.

⁶² el-Bakara 2/183, 185, 187.

⁶³ el-Bakara 2/219.

⁶⁴ el-Bakara 2/219.

⁶⁵ el-Bakara 2/ 83, 177, 261, 268.

⁶⁶ el-Bakara 2/224, 225.

⁶⁷ el-Bakara 2/129, 221, 229, 230, 232, 235, 237.

emzirme,⁶⁸ nafaka,⁶⁹ faiz,⁷⁰ alış veriş yapma⁷¹ ve borç alıp verme⁷² gibi konularla ilgili hükümler bu sûrede yer alan başlıca konulardır.

Bakara sûresinde manaya etkisi açısından pek çok kırâat farklılıkları mevcuttur. Ancak makalemizin hacmini dikkate aldığımızda hepsine yer vermemiz mümkün gözükmendiğinden belli başlı örnekler üzerinden çalışmamızı yürüteceğiz.

Kırâat farklılıklarından bir tanesi Bakara 9. âyette yer almaktadır.

يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يُخَادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ⁷³

Aşağıda olduğu gibi ayetteki altılı çizili يُخَادِعُونَ kelimesinde iki farklı okuyuş vardır:

1. Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr âyette geçen altı çizili ifadeyi يُخَادِعُونَ şeklinde “müfâale” kalıbında okumaktadırlar. Buna göre anlam: “Birbirlerini aldatırlar.” şeklinde olmaktadır.

2. Bu üç imamın dışındaki diğer yedi imam ise altı çizili kelimeyi; يُخَادِعُونَ şeklinde okumaktadırlar ve bu okuyuşa göre anlam: Kendilerini aldatırlar.⁷⁴ şeklinde olmaktadır.

Dilciler ve tefsirciler her ne kadar bu iki kırâatin aynı anlamda olduğunu söyleseler de birinci kırâate göre mana: Münafıkların gönüllerindeki huzursuzluğu, istikrarsızlığı ve sebatsızlığı ifade etmektedir. Bu da kendi kendilerini kandırmaktan ve boş kuruntulardan başka bir şey değildir. İkinci kırâate göre ise mana: Müminler kesin olarak biliyorlar ki münafıkların amellerinin cezası kendi başlarına dönecek, kandırma eyleminin neticesinin zararı kendilerine dokunacaktır şeklindedir. Münafıkların bu durumu müminler açısından bir müjdeyi ifade etmektedir.⁷⁵

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ قَرَّادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ⁷⁶

Bu âyette altı çizili يَكْذِبُونَ kelimesinde iki farklı kıraat vardır:

1. Âsım, Hamza, Kisâî ve Halefü'l-Âşir altı çizili kelimeyi âyette geçtiği şekilde (يَكْذِبُونَ) “yâ” harfinin fethasıyla, “zâl” harfinin kesresiyle okumaktadırlar.

2. Cumhur يَكْذِبُونَ şeklinde “yâ” nin dammesiyle, “zâl” ın teşdidıyla okumaktadırlar.⁷⁷

⁶⁸ el-Bakara 2/ 233.

⁶⁹ el-Bakara 2/ 270.

⁷⁰ el-Bakara 2/ 275, 276.

⁷¹ el-Bakara 2/ 275.

⁷² el-Bakara 2/280, 282, 283.

⁷³ el-Bakara 2/9.

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/207; Dâni *et-Teysîr*, 72; Abdülfettâh b. 'Abdilğânî el-Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhire fi'l-kirâati'l-'aşri'l-mütevâtira min tarîkeyi-ş-Şâtibiyye ve'd-Dürri* (Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1983), 19.

⁷⁵ Abdullah, Melâhî, *Tefsîru'l-Kur'ân-i bi'l-kirâati'l-kur'âniyeti'l-aşer*. (Gazze: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2002), 76.

⁷⁶ el-Bakara 2/10.

⁷⁷ Ebû Amr ed-Dâni. *et-Teysîr*, 72; İbnü'l-Cezerî, *en- Neşr*, 2/207; Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vucûhi'l-Kur'ân*, (İstanbul: Asitâne, t.y.), 17.

Tahfifle okunan birinci kırâate göre mana; bu münafıklar, başkalarına “...Allah’a ve Ahiret gününe inadık” diyerek yalan söylemeleri sebebiyle cezaya uğratılacaklar şeklinde olmaktadır. İkinci kırâat olan teşdîd kırâatına göre ise mana; “onlar, başkalarına yalan söylemeleri ve başkalarını yalanlamaları sebebiyle azaba müstahak olacaklar”, şeklinde olur. Zira Tabersî, tekzîb/yalanlamak yalan söylemekten daha büyüktür. Çünkü bir doğruyu yalanlayan yalan söylemiş fakat her yalan söyleyen yalanlamış sayılmaz⁷⁸, demektedir.

Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: “Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlar için elîm bir azap vardır.” İkinci kıraate göre ise anlam şöyle olur: “Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır. Yalanlamaları (İnkârları) sebebiyle de onlar için acı bir azap vardır.”

Her iki kırâat birlikte düşünüldüğünde; Yalan söylemek ve yalanlamanın (inkâr) münafıkların iki sıfatı olduğu anlaşılıp münafıkların hem yalancı hem de inkârcı oldukları vurgulanmış olur. Böylece yalanları ve yalanlamaları (inkârları)’ndan dolayı onlara acı bir azap vardır şekline iki mana elde edilmiş olur.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.⁷⁹

1. Cumhur: “tâ” harfinin dammesi ve “cîm” in fethasıyla تَرْجَعُونَ şeklinde okumuşlardır.
2. İmam Ya’kûb, Kur’an’da رَجَعَ filinin lâzimî fiil olarak geldiği yerlerde “tâ” harfinin fethası ve “cîm” harfinin kesrasiyla تَرْجَعُونَ şeklinde okumaktadır.⁸⁰

Birinci kırâatte Cenâb-ı Hakk’a dönüş zorlayan/mecbur bırakan harici bir kuvvetin varlığına işaretle “Mecburen O’na döndürülürsünüz” manası ortaya çıkarken ikinci kırâatte “Bizzat kendiniz, başkasının dahli olmadan O’na dönersiniz”, manası ortaya çıkmaktadır.

Bu iki kırâatle ilgili Şa’râvî şöyle der: Birinci kırâatın manası; biz dönmeye mecbur kalırız, Allah’a dönüş bizim irademizle olmaz. Bu durumda ancak Allah’a dönmeyi kabul etmeyen kâfirlere uygun olur. İkinci kırâate gelince; dönüşte bir irade söz konusudur. Bu da Allah’a kavuşmayı bekleyen müminlere uygun düşer.⁸¹

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ⁸²

Aşağıda görüldüğü gibi ayetteki altı çizili فَأَزَلَّهُمَا kelimesinde iki farklı okuyuş vardır:

1. Cumhur altı çizili kelimeyi âyette yazıldığı gibi, “lâm” harfinin şeddesiyle ve “zây” harfinden sonra “elif” in “hazfiyle” okumaktadırlar.

⁷⁸ et-Tabersî, Mecme’u’l-beyân, 1/68.

⁷⁹ el- Bakara 2/28.

⁸⁰ İbnu’l Cezerî, en-Neşr, 2/208.

⁸¹ Muhammed Mütevellî eş-Şa’râvî. Tefsîru Şa’râvî, (Kâhire: Ahbâru’l-Yevm, 1991), 1/231.

⁸² el-Bakara 2/36.

2. İmam Hamza ise فَارَاهُمَا şeklinde “zây” harfinden sonra elifin “isbâtı” ve “lâm” ın “tahfifiyle” okumaktadır.⁸³

Birinci kırâate göre anlam; “Şeytan ikisinin ayağını kaydırды, buldukları yerden uzaklaştırıp hataya düşürdü”; ikinci kırâate göre ise “İkisini oradan uzaklaştırdı, yerlerinden etti.” şeklinde anlaşılmaktadır.⁸⁴

İki kırâat beraber düşünülduğünde, her ikisinin birlikte manaya genişlik verdiği görülmektedir. Şeytan Havva ve Âdem’i kandırıp meyveleri yemelerini sağlayarak hataya düşürmüş, bunun neticesinde de onları yerlerinden (Cennet’ten) etmiş ve uzaklaşmalarına sebep olmuştur anlamı ortaya çıkmaktadır.

فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ⁸⁵

“Âdem, Rabbi’nden birtakım kelimeler aldı. (O’na yalvardı.) O da tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeyi çok kabul edendir, çok esirgeyendir.”

1. İbn Kesîr, ayette altı çizili دم ا kelimesini “nasb”, كَلِمَات kelimesini ise “ref” okumaktadır. Bu duruma göre “kelimât” fâil, “Âdem” ise mef’ûl konumunda olmaktadır.

2. Cumhur âyette geçtiği şekliyle okumaktadırlar ve onların kiraatinde “Âdem” fâil, “kelimât” ise mef’ûl durumunda olmaktadır.⁸⁶

Birinci kırâate göre mana; “Rabbinden birtakım kelimeler, Âdem’i bürüdü, kuşattı”; ikinci kırâate göre ise “Âdem, rabbinden birtakım kelimeler aldı”⁸⁷ şeklindedir.

Halebî (ö. 643/1245) bu iki farklı kırâati izah ederken, tahkîk üzere okunduğunda kelimeleri alan, kabul eden Hz. Âdem (a.s.) olmaktadır. مِنْ رَبِّهِ ifadesindeki harfi cer ise (mecâzen) ibtidâ manasında kullanılmıştır. Ya da كَلِمَات lafzının sıfatıdır ve tekaddüm ettiği için hal olarak mansûb olmuştur. İbn Kesîr ise “آدَمُ mef’ûl; كَلِمَات ise fâildir, kelimeler Hz. Âdem’in (a.s.) affına sebep olduğu için fâil olmuştur”⁸⁸ ifadesinde bulunmaktadır. Ayrıca burada cansız bir varlığa fiil isnâd edilmektedir. Nitekim “Rabbi tarafından Âdem’e (a.s.) kelimeler geldi” denildiğinde, “kelimeler” gelebilen, karşılaşılabilen bir insana benzetilmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437/1045) de Hz. Âdem’in (a.s.) affına bu kelimelerin sebep olduğunu ifade etmekte; onu kurtaranın “kelimeler” olduğu için, كَلِمَات fâil olmuştur diyerek konuyu izah etmektedir.⁸⁹ Kurtubî’ye (ö. 671/1273) göre ise bu kırâatin aslı مِنْ رَبِّهِ

⁸³ Dâni, *et-Teyssîr*, 73; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/211.

⁸⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 1/234; Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn ‘Âşûr, *Tenvîru’l-me’na’s-sedîd ve tenvîru’l-akli’l-cedîd min tefsîri’l-Kitâbi’l-Mecîd*, (Tunus: ed-Dâru’t-Tûnisîyye, 1984), 433-434.

⁸⁵ el-Bakara 2/37.

⁸⁶ Dâni, *et-Teyssîr*, 73; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/211.

⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Ku’rân*, I, 137; Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsîre Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, Şubat 2012), 109.

⁸⁸ Ebü’l-Abbas Şihâbüddîn es-Semîn Ahmed b. Yûsuf el-Halebî, *ed-Dürü’l-mesûn fi ‘ulûmi’l-kitâbi’l-meknûn*, thk. Ahmed Mahmûd Harrât (Dimaşk: ty.), 1/294-296.

⁸⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Keşf, 1/ 237; Kâdî Nâsiruddîn Ömer Beydâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl* (İstanbul: 1314), 1/90.

“Rabi’nden gelen birtakım kelimeler Âdem’in (a.s.) karşısına çıktı, Âdem de o kelimelerle tövbe etti” şeklindedir. Müennes olan کَلِمَاتُ ismi ile ilgili fiil arasına başka lafızlar girip bir uzaklık meydana geldiği için fiilin sonundaki müenneslik alâmeti düşmüştür. Bu, Kur’an-ı Kerîm’de veya konuşma dilinde kullanılabilen bir uygulamadır ve lafzı hakîkî müennes olmadığından müzekker gibi kabul edilmiştir.⁹⁰

Âlûsî (ö. 1270/1854), Hz. Âdem’in (a.s.) “kelimeler”i alıp, kabul edip, amel etmek üzere karşıladığını ifade etmektedir. Âyetteki تَلَفَّى fiili, “uzun bir aradan sonra bazı sevilen dostları karşılama”yı ifade eden اسْتَقْبَلَ anlamındadır. Buna göre insan sevdiği kimselerden uzun zaman ayrı kalır, sonra da onlarla karşılaşır, ikram konusunda hiçbir şeyi onlardan esirgemeyecektir. Aynı şekilde Allah’tan (c.c.) gelen kelimeleri de Hz. Âdem (a.s.), en güzel şekilde karşılamış ve ona tevbe ile yönelmiştir. Buradan da anlaşıldığına göre Hz. Âdem (a.s.) o sırada manevî açıdan uzaklık makamındadır. Âlûsî de Mekkî b. Ebî Tâlib gibi Hz. Âdem’in (a.s.) affına, Rabbi’nden gelen kelimelerin sebep olduğunu ve کَلِمَاتُ lafzının fâil olduğunu ifade etmektedir.⁹¹

فَلَمَّا أَهْبَطُوا مِنْهَا جَمِيعًا ۖ فَلَمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ⁹²

1. Ya’kûb dışında kıraat imamı âyette altı çizili kelimedeki “fâ” harfini, “mazzâm tenvinli” olarak okumuşlardır.

2. Kıraat imamlarından Ya’kûb, altı çizili kelimedeki “fâ” harfini Kur’ân’da her nerede gelirse gelsin “nasb” olarak okumuştur.⁹³

Birinci kırâata göre “lâ” burada “leyse” gibi amel etmiştir. Buna göre, “mutlak olarak her türlü korku çeşidini nefiy söz konusudur. Böyle bir korku ancak ahirette olur. Yine havf-ı fitrî dışında müstakbelde olabilecek bir korkuyu da nefyeder ki bu da dünyada olabilir.” İkinci “nasb” kırâatında ise “lâ” cinsini nefyeden edat olarak gelmiş ve “inne” gibi amel etmiştir. Dolayısıyla bu âyette mutlak korku çeşidini nefyetmiş olup, bu da ancak ahiretteki korku olur.⁹⁴ İbn Atıyye nasb kırâati ref kırâatından daha belîğ ve geneldir demiştir.⁹⁵

İki kırâat birlikte düşünüldüğünde âyetten kastın dünyadaki korkunun yanı sıra özellikle ahiretteki korkunun nefyedilmesi olduğu ortaya çıkmaktadır.

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ⁹⁶

1. İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ya’kûb altı çizili kelimeyi müennes sîgâsıyla okumaktadırlar.

2. Cumhur ise müzekker sîgâsıyla okumaktadırlar.⁹⁷

⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmi* ‘, 1/326.

⁹¹ Âlûsî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*, (Beyrut: 2001), 1/238.

⁹² el-Bakara 2/38.

⁹³ İbnu'l Cezerî, *en-Neşr*, 1/211; el-Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhire*, 28.

⁹⁴ Melâhi, *Tefsîru'l-Kur'âni bi'l-kırâati'l-Kur'âniyeti'l-aşer*, 75.

⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Müharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1/132.

⁹⁶ el-Bakara 2/48.

وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ۗ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۗ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ¹⁰⁷

Altı çizili kelimeye iki farklı kıraat vardır:

1. Nâfî', kelimenin aslını نَبَاً den alarak, نَبِيٍّ yazılışını okunduğu gibi,
2. Cumhur ise hemzesiz النَّبِيِّنَ şeklinde okumuştur.¹⁰⁸

Birinci kırâat; Rabbi'nden vahiy getirenin ancak Nebî olduğunu bildirmektedir. İkinci kırâat ise kelimenin aslının, “yükseldi” anlamındaki, نَبَاً=نَبُو den olduğunu; dolayısıyla Nebî'nin de ancak her türlü yalan haberden uzak yüce bir konum sahibi ve doğru yolu gösterici olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ¹¹⁰

Altı çizili olan kelimeye iki farklı kıraat vardır:

1. Nâfî' ve Ebû Ca'fer hemzenin hazfiyle, وَالصَّابِئِينَ şeklinde okumaktadırlar.
2. Cumhur hemzenin isbâtıyla, وَالصَّابِئِينَ şeklinde okumuşlardır.¹¹¹

Birinci kırâate göre “onlar dinlerinden başka dinlere meyletmişler” anlamına gelir. Zira Zencele bu kırâatle ilgili kelimenin kökünün بصو/صبا den geldiğini ve bunun da مال “meyletti” manasında ifade eder. Ayrıca sabî'ye/çocuğa sabî denmesinin sebebinin kalbinin boş olmasından dolayı her oyuna meylettiğini belirtmiştir.¹¹² İkinci kırâatte ise (hemzeli kıraat) mana “dinlerinden çıkanlar, dinlerini terekedenler”¹¹³ demektir.

Her iki kırâati birlikte düşündüğümüzde Sâbiîler'in dinlerinden çıkıp başka bir dine meyledenler olduğunu anlarız. Bu bağlamda Şa'râvî de tefsirinde; Her ne olursa olsun Sâbiî'den muradın, onların hepsinin bir dinden başka bir dine meyleden kişiler olduğunu¹¹⁴ söylemiştir.

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً ۗ وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ ۗ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَقُّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ ۗ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ۗ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ¹¹⁵

Ayette geçen altı çizili kelimeye iki farklı kıraat vardır.

1. İbn Kesîr, gâîb sîgâsıyla يَعْْمَلُونَ

¹⁰⁷ el-Bakara 2/61.

¹⁰⁸ İbn. Zencele, *Hucetü'l-kıraât*, thk. Sa'îd el-Efğânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 98-99; Dimyatî, *ithâf*, 180.

¹⁰⁹ Ezherî, *Kitâbu Meâni'l-kıraât*, 1/154.

¹¹⁰ el-Bakara 2/62.

¹¹¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Tahbîru't-Teysîr fî kırâati'l-eimmeti'l-aşera* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 88 ; Dimyatî, *İthâfu fudalâi'l-beşer*, 181.

¹¹² İbn Zencele, *Hucetü'l-kıraât*, 100.

¹¹³ Melâhi, *Tefsîru'l-Kur'ân-i bi'l-kıraati'l-Kur'âniyeti'l-aşer*, 82.

¹¹⁴ eş-Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 5/381.

¹¹⁵ el-Bakara 2/74.

2. Cumhur, muhâtab sîgâsıyla تَعْمَلُونَ şeklinde okumuşlardır.¹¹⁶

Birinci kırâat için Ebü Hayyân; burada muhatabın Hz. Peygamber (s.a.v.) olmakla birlikte, Beni İsrail'in de olabileceğini de ifade eder ve der ki: Âyetin baş tarafında İsrail oğullarından bahisle “kalpleriniz katılaştı” diyerek ve âyetin sonunda gâîb sîgâsıyla bitirerek bir iltifat sanatı¹¹⁷ olmuştur. Zira, bir kişiyi muhatap almak demek ona bir ikbal ve değer vermedir. Burada ise İsrail Oğullarının sürekli emirlere muhalefetten dolayı onları muhâtablıktan gâîb sîgâsına indirmiştir.¹¹⁸ İkinci kırâatte ise hitâb, tercih edilen görüşe göre İsrail Oğullarıdır, Peygamber (sav) değildir.¹¹⁹

مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ¹²⁰

“Biz, neshettiğimiz (hükümünü diğer bir âyetle değiştirdiğimiz) veya unuttuğumuz (geri bıraktığımız) bir âyetin (yerine) ya ondan daha hayırlısını yahut onun benzerini getiririz. Allah'ın her şey'e kemâliyle kâdir olduğunu bilmedin mi? (Elbette bildin).”

1. Âyette geçen مَا نَنْسَخُ ifadesini İbn Âmir dışındakiler âyette geçtiği gibi okumaktadırlar.

2. İbn Âmir ise “mâ nünsih” şeklinde meçhûl olarak okumuştur.¹²¹

Her iki kırâatla ilgili mana olarak pek fark yoktur denilmekle birlikte İbn Âmir kırâatine göre farklı yorum yapanlar da olmuştur. Birinci kırâate göre mana “Biz bir âyeti nesh edersek” şeklinde olurken; İbn Âmir kırâatine göre ise “(Ey peygamber) Biz bir âyeti sana nesh ettirsek”, “Bir ayetin neshini sana emredersek” demektir. Yahut “Biz bir âyetin hükmünü nesh ettirsek, yani Resûlümüzün sünnetiyle nesh ettirsek”¹²² şeklinde de anlaşılmalıdır.

Aynı âyetteki bir diğer kırâat farklılığı ise şudur:

1. Nâfi', İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Helefü'l-Âşir âyette geçtiği gibi نُنْسِهَا şeklinde okumuşlardır.

2. İbn Kesîr ve Ebû Amr أُوْنَسَّأَهَا şeklinde okumuşlardır.¹²³

نَسَأ kökünden ve if'al babından olmak üzere نُنْسِهَا kırâatiyle "unutturma" anlamı, نَسَأ kökünden أُوْنَسَّأَهَا kırâatiyle de “tehir etmek, ertelemek” manası anlaşılmalıdır.¹²⁴ Yine نُنْسِهَا

¹¹⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/217; el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, 26.

¹¹⁷ İltifat sanatıyla ilgili bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 123.

¹¹⁸ Ebü Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 1/433.

¹¹⁹ Melâhi, *Tefsiru'l-Kur'ân-i bi'l-kırâati'l-Kur'âniyeti'l-aşer*, 84.

¹²⁰ el-Bakara 2/106.

¹²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/226,

¹²² Elmalılı, 1/462; Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, 110-111.

¹²³ Dâni, *et-Teyşîr*, 76; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/220.

¹²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/476; Râğîb, *el-Müfredât*, 490-491.

kırâatine göre mana “(Biz nesh ettiğimiz) veya unuttuğumuz bir âyetin yerine ya ondan hayırlısını ya da onun gibisini getiririz”; *أَوْتَسَّأَهَا* kırâatine göre ise “(Biz nesh ettiğimiz) veya ertelediğimiz bir âyetin yerine ya ondan hayırlısını ya da onun gibisini getiririz”, şeklinde anlaşılmaktadır.¹²⁵

İkinci kırâattan anlaşılan o dur ki nesh edilen âyetin hükmü, bir bakıma ortadan kaldırılmakta, başka bir zamana ertelenmektedir. O hükmü gerekli kılacak şartlar geri gelince tekrar o hüküm tatbik edilecektir. Mesela Bakara sûresindeki “Nereye yönelerseniz Allah’ın vechi oradadır” 115. âyeti, “Yüzünü Mescid-i Haram’a çevir” meâlindeki Bakara 144. âyetiyle nesh edilmiştir. Fakat birinci ayetin hükmünü tamamen ortadan kaldırmamıştır, tatbikini gerekli kılacak şartlar oluşmasına ertelenmiştir. Kiblenin bilinmediği şartlar doğunca “nereye yönelerseniz Allah’ın vechi oradadır” âyetinin hükmü uyarınca, kible olduğu tahmin edilen tarafa dönülebilir. Demek ki mensûh (hükmü yürürlükten kaldırılmış) âyetler, bir bakıma münse’ (ertelenmiş)tir, onların hükümleri gerekli şartlara ertelenmiştir.¹²⁶ Gerekli şartlar oluştuğunda tekrar hüküm uygulanabilir manası anlaşılabilir.

أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٍ مَسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ¹²⁷

“(O) sayılı günler(dir). Artık sizden kim (o günlerde) hasta yahut sefer üzerinde olur (ve orucunu yemiş bulunur)sa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. (İhtiyarlığından yahut şifâ bulması ümîd edilmeyen bir hastalıktan dolayı oruç tutmaya) gücü yetmeyenler üzerine de bir yoksul doyumu fidiye (lâzımdır). Bununla beraber kim gönül isteğiyle bir hayır yaparsa işte bu, onun için daha hayırlıdır. Oruç tutmanız sizin hakkınızda (yemenizden ve fidiye vermenizden) hayırlıdır, bilirsiniz.”

1. Altı çizili bölümü Nâfi‘, Ebû Ca’fer (Medeniyyân) ve İbn Âmir’in râvisi İbn Zekvân

فِدْيَةٌ طَعَامٍ مَسَاكِينٍ şeklinde okumuşlardır.

2. İbn Âmir’in diğer râvisi Hişam *فِدْيَةٌ طَعَامٍ مَسَاكِينٍ* şeklinde okumuştur.

3. Diğer kırâat imamları ise âyette geçtiği şekilde *فِدْيَةٌ طَعَامٍ مَسْكِينٍ* olarak okumuşlardır.¹²⁸

Fidiye, insanın malından belirli bir miktarı kendini korumak amacıyla verdiği şeydir. Fidiye, yemin ve zihâr keffâreti için kullanılır. Buradan da anlaşılır ki fidiye kişinin işlediği hatalar neticesinde dinen vermesi gereken şeyi ifade eder. Miskin çinse o öyle bir kimsedir ki hiçbir şeyi yoktur. Fakirden daha aşağı seviyededir. İkinci kırâat fidyenin çeşidini ifade eder. Mesela Ramazan fidyesi miskini yedirmektir. Burada “taâm”, fidyeyi beyân içindir. Üçüncü kırâat ise fidyenin miktarını belirler. *فِدْيَةٌ طَعَامٍ مَسَاكِينٍ* ibaresi ُ فِدْيَةٌ den bedeldir. İbn Şa’râvî, “Taâmıla

¹²⁵ Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, 111.

¹²⁶ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 1/214.

¹²⁷ el-Bakara 2/184.

¹²⁸ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/226; İbnü’l-Cezerî, *Tahbîru’t-Teysîr*, 92.

fidye açıklığı kavuşturulmuştur. Fidyeye taâma izafe edilmiştir. Tenvinli okuyuşta ise taâm fidyeden bedeldir” demiştir.¹²⁹

فِدْيَةٌ طَعَامٌ ve فِدْيَةٌ طَعَامٌ kırâatlerini birlikte düşündüğümüzde bizlere şunu ifade eder; yolculuk ve hastalık özrüne binaen bir gün oruç tutmayan kişinin fidyesi yemek yedirmektir. مَسَاكِينَ ve مَسْكِينِينَ kırâatlerini birlikte düşündüğümüzde ise fidye için gerekli yiyeceğin bir miskine verileceği gibi toplu olarak miskinlere de verilebileceğinin caiz olabileceğini ifade eder. Ancak birinci kırâatteki fidyenin taâma izafesine bağlı olarak fidyenin miskinlerin çoğunluğuna verilmesi tercih edilir. Kırâatleri beraber düşündüğümüzde mana Ramazan’da bir özre binaen orucunu tutmayan kişiye her gün için bir miskini doyurması gerekir. Bunu da isterse bir miskine veya topluca miskinlere vererek yapabilir. Tercih ettiğimiz görüş ise birden fazla miskine verilmesidir.

وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَبَقُّمُوهُمْ وَأَخْرَجُوهُمْ مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْقِتْلَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ¹³⁰

“Onları nerede yakalarsanız öldürün ve sizi çıkardıkları yerden onları çıkarın. O fitne, öldürmeden daha şiddetlidir. Yalnız Mescid-i Haram ‘da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir.”

1. Bu âyetteki altı çizili bölümü Hamza, Kisâ ve Halefü'l-‘Âşir حَتَّىٰ يَفْتُلُوَكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ şeklinde okumaktadırlar.
2. Diğer kırâat imamları âyette geçtiği gibi okumuşlardır.¹³¹

Çoğunluğun kırâatine göre mana, yukarıda belirtilen âyetin manası gibidir. Yukarıdaki üç imamın okuyuşuna göre ise mana “Mescid-i Harâm’da onlar sizi öldürmedikçe siz de onları öldürmeyin. Eğer onlar sizleri öldürürse, siz de onları öldürün” şeklinde anlaşılmaktadır. Taberî her iki kırâatle ilgili olarak; “Mescid-i Harâm’da kâfirler sizinle savaşmaya başlamadan veya sizi öldürmeye başlamadan sizler de başlamayın. Ne zaman ki onlar sizinle savaşır veya sizlerden birisini öldürürse o zaman onlarla savaşın ve onları öldürün manasıdır.” demektedir.¹³²

Her iki kırâati ve manasını birlikte düşündüğümüzde şöyle bir hüküm ortaya çıkmaktadır. Mescid-i Harâm’da bazı Müslümanları öldürmedikçe veya öncelikle kendileri savaşa başlamadıkça, Kâbe’ye saygıdan dolayı, kâfirleri öldürmek câiz değildir. Aksi bir durumda ise onları öldürmek ve oradan çıkarmak gerekir hükmünün ortaya çıktığını görürüz.

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَجِيزِ قُلْ هُوَ أَدَّىٰ فَأَعْتَرَلُوا النَّسَاءَ فِي الْمَجِيزِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ¹³³

¹²⁹ İbn Aşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 2/167.

¹³⁰ el-Bakara 2/191.

¹³¹ Dâni, *et-Teysîr*, 80; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/227.

¹³² et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/192.

¹³³ el-Bakara 2/222.

“Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki o, bir rahatsızlıktır. (Bu sebeple) ay halinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. (Şunu iyi bilin ki) Muhakkak ki Allah tevbe edenleri sever ve temizlenenleri de sever.”

1. Âyetteki altılı çizili ibareyi Âsım'ın râvîsi Ebû Bekr Şu'be ile Hamza, Kisâî ve Halefü'l-Âşir *يَطْهَرْنَ حَتَّى* şeklinde okumuşlardır.
2. Diğer kırâat imamları ise âyette geçtiği şekilde okumuşlardır.¹³⁴

Âlimler âyette altı çizili lafızla; hayız kanı kesilen kadınla gusletmeden ilişkiye girmenin mi yoksa guslettikten sonra ilişkiye girmenin mi kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir.¹³⁵ *يَطْهَرْنَ* kırâatından bazı âlimler hayız kanının kesilmesi anlaşılır demişlerdir. Bu durumda, hayız kanı kesilen kadının gusletmeden kocasıyla ilişkiye girmesi câiz olur hükmü ortaya çıkmaktadır. *يَطْهَرْنَ* kırâatıyla de âdetin bitmesinden sonra kadının, kocasıyla ilişkiye girmeden önce gusletmesi gerektiği anlaşılır, demişlerdir. Bu durumda hayız kanı kesilen kadınla gusletmeden ilişki câiz görülmemiştir. Her iki kelimeye birden “hayız kanının kesilmesi” yahut “hayız bitince gusledilmesi” şeklinde aynı manayı verenler de olmuştur. Fakat yukarıda da izah edildiği gibi bazı âlimler, *يَطْهَرْنَ* lafzına hayız kanının kesilmesi, *يَطْهَرْنَ* kelimesine ise gusledilmesi anlamını vermişlerdir.¹³⁶

Hanefî mezhebine göre özü biten kadının, gusletmesine gerek kalmadan eşyle ilişkiye girmesi câiz görülürken; Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre ise özü bittikten sonra, kadının gusletmeden kocasıyla ilişkisi câiz görülmemiştir.¹³⁷

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْبَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِثَّةَ عَامٍ تَمَّ بَعْنَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِثَّةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانظُرْ إِلَى جَمْرِكَ وَلَجَعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا ثُمَّ نُكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ¹³⁸

Âyette yer alan *نُنشِرُهَا* lafzını, İbn Âmir ve Kûfiyyûn (Âsım, Hamze, Kisâî ve Halefü'l-Âşir) âyette geçtiği şekilde, diğerleri (Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb) ise *ننشرها* şeklinde “râ” ile okumuşlardır.¹³⁹ *نُنشِرُهَا* kırâatıyla, “yaratmak için kemikleri birbiri üzerine koyarak birleştirmek, üst üste inşâ etmek, yükseltmek” manası; *ننشرها* kırâatıyla de “diriltmek, ölüye can vermek”¹⁴⁰ vb. manalar anlaşılır.

¹³⁴ Dâni, *et-Teysîr*, 80; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/227.

¹³⁵ Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, 120.

¹³⁶ Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, 120; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdi)*, (Beirut: 1992), 283.

¹³⁷ Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsîru Çarîbi'l-Kur'ân*, (Beirut: 1978), 84; Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 2/385; Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil* (Beirut ts.), 1/361.

¹³⁸ el-Bakara 2/259.

¹³⁹ Dâni, *et-Teysîr*, 82; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/231.

¹⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 95; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/43; Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil*, 1/391.

Mekkî b. Ebî Tâlib, et-Taberî ve İbn Âşur gibi âlimlerin açıklamalarından sonra şöyle bir mana ortaya çıkmaktadır:¹⁴¹

1. نُنشِرُهَا kırâatiyle mana; “kemiklere bak, onları nasıl birbiri üzerine koyup birleştiriyor(yükseltiyor), sonra da onlara et giydiriyoruz.”

2. نُنشِرُهَا kırâatiyle de “kemiklere bak, onları hayata nasıl atıyor(diriltiyoruz), sonra da onlara et giydiriyoruz.”¹⁴²

Her iki kırâat birlikte düşünüldüğünde “Kemiklere bir bak, onları birbiri üzerine nasıl diziyor, sonra da üzerine et giydirip, kana büründürüp ruh üflemeyle de ona hayat veriyoruz” manası ortaya çıkmakta ve böylelikle bir anlam zenginliği oluşmaktadır.

Âyetteki أَعْلَمُ قَالَ lafzını Hamza ve Kisâî emir sîgâsıyla ve vasl ederek okurlarken, diğer kırâat imamları ise yukardaki âyette yazıldığı şekilde muzârî sîgâsıyla okumuşlardır.¹⁴³

1. “Kati” okuyanlara göre mana “Durum kendisine apaçık belli olunca Allah’ın her şeye kâdir olduğunu biliyorum.” şeklinde olmaktadır.

2. “Vasl” okuyanlara göre ise mana “Durum kendisine açıkça belli olunca, Allah: Bil ki Allah her şeye kâdirdir.” buyurdu. Yahut âyette kendisinden bahsedilen kişi kendi kendisine “Bil ki Allah her şeye kâdirdir.” şeklinde olmaktadır.¹⁴⁴

İki kırâati beraber düşündüğümüzde şöyle bir mana ortaya çıkmaktadır: “Şahit oldukları şeyin Allah’ın kudretiyle olduğunu kabul etmesini Allah ona emretti, o da Allah’ın her şeye Kâdir olduğunu ikrar etti.”

أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلُّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا
سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ¹⁴⁵

1. Âyetteki وَكُتُبِهِ lafzını Hamza, Kisâî ve Halefü’l-Âşir şeklinde müfred olarak okurlarken, diğerleri âyette geçtiği gibi وَكُتُبِهِ şeklinde cemi’ olarak okumaktadırlar.¹⁴⁶

2. لَا نُفَرِّقُ lafzını Ya’kûb “yâ” ile لا يفرق şeklinde okurken, diğerleri ise لَا نُفَرِّقُ şeklinde âyette geçtiği gibi okumuşlardır.¹⁴⁷

Yukarıdaki kırâatler arasındaki tefsîrî alaka şu şekildedir;

Cemî okunan kırâata göre mana bütün kutsal kitapları ifade ederken, müfred kırâat okunduğunda âlimlerin çoğunluğuna göre sadece Kur’ân’ı ifade etmektedir. Mekkî b. Ebî

¹⁴¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/43; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/310-311; İbn Âşur, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*, 3/37.

¹⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/886.

¹⁴³ Dâni, *et-Teysîr*, 82; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/231.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/46; Zemahşerî, *el-Keşşâf’an hakâiki’t-tenzil*, 1/391; Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/296.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/285.

¹⁴⁶ Dâni, *et-Teysîr*, 85; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/237.

¹⁴⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/237.

Tâlib'in de içinde olduğu bazı âlimlere göre müfred kırâat olan "kitâb" lafzı, cinsi de ifade ettiğinden geçmiş bütün kutsal kitapları da içine almaktadır.¹⁴⁸

İki kırâati birlikte düşündüğümüzde şöyle bir mana ortaya çıkmaktadır: Allah Resûlü ve Mü'minler genel olarak bütün geçmiş semâvî kitaplara inanırlarken, Kur'ân'a ise fi'li, ameli ve imanı da kapsayacak şekilde özel bir imanla inanmaktadırlar.

كُلُّ أَمِّنٌ فَآئِلٌ (لايفرق) kırâatine göre fâil كَلَّمَ lafzına râcî olmaktadır. Bu durumda âyete mana verirken; "ayrım yapmayız (dediler)" ifadesindeki "dediler" takdirine gerek kalmadan, "Hepsi de O'nun peygamberleri arasında ayrım yapmaz" manası elde edilmiş olur.¹⁴⁹

Burada şunu ifade edelim ki makaleyi daha fazla uzatmama adına şu ana kadar ortaya koyduğumuz ve açıkladığımız örneklerle iktifa ediyoruz. Kırâat farklılıklarının manaya etkisinin ortaya konulması sadedindeki verilen örnekler kanaatimizce yeterlidir. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyenler dipnotlardaki eserlere müracaat edebilirler.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Muhatabına ilk emri "oku" olan Kur'an-ı Kerîm, öncelikle kendisinin okunup anlaşılmasını istemiştir. Bunun gereğine inanan Müslümanlar da onu okuyup anlamaya ve hayatlarına tatbik çalışmışlar; bu konudaki bilgi ve düşüncelerini sözlü ve yazılı olarak, diğer insanlara aktarmışlardır.

Kur'an'ın ilk müfessiri, yine Kur'an'ın kendisidir, o kapalı bıraktığı bazı yerleri daha sonraki ayetlerle açıklamıştır. İkinci müfessir ise onu tebliğ, tebyîn ve tatbikle görevli Hz. Peygamber'dir. O, hem kavli/sözlü hem de fiilî olarak onun hakkında birçok açıklamalarda bulunmuştur. Olayları peygamberimizle birlikte yaşayan ve gerektiğinde, Kur'an'ın açıklanmasını ve uygulamasını ona sorarak öğrenen, dillerdeki değişim ve gelişimi de düşünürsek, yaşadıkları zaman itibariyle, Kur'an Arapçasını en iyi bilen sahâbenin de Kur'an'ın tefsirinde önemli yeri olmuştur. Yaklaşık bir asır süren bu birikim sürecinden sonra, sahâbeyi takip eden tâbiûn döneminde, tefsir müstakil bir ilim dalı haline gelmeye başlamıştır. Bu meyanda Hz. Peygamber ve sahâbenin tefsirlerini birinci dönem, çeşitli etkenlerin rol oynadığı tâbiûn dönemini ikinci dönem ve bu devrin hemen akabindeki tedvin dönemini de üçüncü dönem olarak kabul edebiliriz.

Kur'an'ın farklı yorumlanmasına etki eden temel iki unsur, yorumlayan insan ile Kur'an'ın kendi özelliğidir. İnsanın sahip olduğu bilgi ve kültür düzeyi, farklı kavrama ve muhakeme gücü; keza kişisel özellikleri, bulunduğu çevre ve yetişme tarzı, mensup olduğu mezhep ve meslek; Kur'an'ı farklı anlama ve yorumlama sebeplerindedir. Bu nedenlere bağlı farklı tefsir ekolleri ortaya çıkmıştır. Kur'an'a anlam zenginliği kazandıran diğer bir sebep ise O'nun hem mu'ciz hem de mûciz oluşudur.

¹⁴⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşfü 'an vücûhi'l-kırâati's-seb'*, 2/237.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/144; Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, 127-128.

Kur'an'ın farklı yorumlanmasının sebeplerinden bir diğeri, belki de en önemlisi ise kırâat farklılıklarıdır. Kırâat farklılıkları, Müslümanlara Kur'an okunmasında kolaylık sağlamak, bir genişlik, kolaylık ve rahmet olarak tanınan yedi harf ruhsatına bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Tarihi gelişim içerisinde önce kırâat-ı seba' (yedi kırâat) ve daha sonra üç ilaveyle kırâat-ı 'aşera (on kırâat) adıyla tespit edilip hem kitâbî hem de şifâhî olarak muhafaza edilen ve Müslümanlar arasında meşhur olan kırâatların, Kur'an'ı anlamada genişlik ve çeşitlilik sağlayan başlıca faktörlerden birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Kırâat farklılıklarının tümü manayı etkiliyor değildir. Onlardan çoğunluğu teşkil eden bir bölüm, yalnız kelimelerin farklı bir şekilde okunuşlarıyla ilgilidir. Bunlar, Kur'an tilavetinde kelime ve lafızların yalnız fonetik güzelliklerini ortaya çıkaran usulle ilgili hususlardır. Bu makalede, bu tür kırâatlar üzerinde durulmamıştır.

Kırâatların diğeri bir yönü çalışmamızda da ela aldığımız, ayetlerin manalarında ve delaletlerinde değişiklik meydana getiren ferş'e yöneliktir. Bilindiği gibi kırâatların çoğu kitâbî değil şifâhîdir. Makale içerisinde de ifade ettiğimiz üzere yaklaşık yüzde sekseni usûlle ilgili olan (izhâr, idğâm, ihfâ, fetih, imâle, teshîl, işmâm, revm, med-kasr, sekt...vb.) larıdır. Kalan yüzde yirmiden on beşi de manaya çok az tesir eden, müfred-cemi, müzekker-müennes, ma'lûm-mechûl, gâib-muhâtab-mütekellim sîğa farklılıkları, az sayıda görülen takdîm-te'hir, hazf ve isbât ile aynı kelimenin değişik lehçelerdeki yansımından kaynaklanan farklılıklardır. Netice itibariyle yüzde beşinin, farklı manalar elde edilmesine ve bunlar arasında çok azının da farklı hükümler çıkarılmasına tesir ettiğini söyleyebiliriz. Burada şunu da ifade edelim ki bu biraz da araştırmacının niyeti ve bakış açısına da bağlıdır. Eğer araştırmacı çok şey bulmak isterse farklı bakış açısı, yorum ve izahlarla daha hacimli neticeler elde edebilir.

Fâtiha ve Bakara sûrelerinden hareketle izahını yaptığımız kırâatlarda da görüleceği üzere bu kırâat farklılıkları; yorum ve hüküm çıkarmada, sadece genişlik, derinlik ve esneklik sağlamakta; birbirleriyle çelişen, çatışan, zıt mânâlar ortaya çıkmamaktadır. Böylece kırâatlar, aslında Kur'an'a mahsus bir özellik olan, bir lafızla bazen birden fazla mana ifade edebilme özelliğini daha çok artırmakta; Kur'an'ın mu'ciz ve mûciz bir kitap olma özelliğini bir kez daha ispat etmiş olmaktadır.

Yazarlık Katkısı

Araştırma çift yazarlı olarak yürütülmüş olup, yazarlık katkısı:

1. Sorumlu Yazar: Cuşkun KAHRAMAN: Kavramsallaştırma, metodoloji, veri toplama, analiz, değerlendirme ve yazma (%70).

2. Yazar: Dr. Mehmet KILIÇ: Veri iyileştirme, inceleme ve düzeltme (%30).

Yazarlar olarak aramızda ve başka kurum ve kuruluşlarla herhangi bir çıkar çatışması durumu bulunmamaktadır.

Etik Kurul Beyanı

Bu çalışma, bilimsel etik kurallarına uygun olarak nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Makalede yer alan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkeleri çerçevesinde yazıya geçirilmiştir. Çalışmada yararlanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıf yapılmıştır. Araştırma doküman taraması ve incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı alınmasına gerek duyulmamıştır.

İTHAF / DEDICATION / إهداء¹⁵⁰

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

هذه المقالة موجهة إلى العلماء والطلاب وعاملين في مجال الصحة ورجال الدين والصحفيين والرضع والأطفال والمدنيين الأبرياء الذين فقدوا حياتهم بسبب الهجمات الوحشية واللاإنسانية وغير القانونية التي شنتها إسرائيل على الجامعات والمدارس والمستشفيات ومخيمات اللاجئين والمنازل والجوامع والكنائس الموجودة في غزة. فما تريده إسرائيل من نفي وتهجير أكثر من مليوني فلسطيني من أراضيهم ومنازلهم هو أمر غير إنساني. إن كافة ما تفعله إسرائيل من هجمات تنتافي مع حقوق الإنسان والحريات والقانون الدولي هي جرائم ولهذا السبب يجب محاكماته

¹⁵⁰ Bk. Yılmaz Arı, "A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians", çev. Mustafa Turan, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 445-465. Türkçesini okumak için bk. Yılmaz Arı, "Bir İnsanlık Suçu ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Âl İsmâ'îl, Nebîl Muhammed İbrâhîm. *‘İlmü’l-kırâât neş’etühû etvâruhû eseruhû fi’l-‘ulûmi’ş-şer‘iyye*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1421/2000.
- Altıkulaç, Tayyar. “Mekkâ b. Ebî Tâlib (Eserleri)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.28/575-576. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Âlûsî, Ebu’l-Fadl Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu’l-meânî fi tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*. 5 Cilt. Beyrut: 1421/2001.
- Arı, Yılmaz. “A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians”. çev. Mustafa Turan. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 445-465. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10429568>
- Arı, Yılmaz. “Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail’in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat,1988.
- Beydâvî, Kâdî Nâsiruddîn Ömer. *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. İstanbul:1314/1896.
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat (Kıraatlerin Sihhati ve Değeri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el. *el-Câmiu’s-Sahîh*. İstanbul: 1399/1979.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur’an-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur’an-ı Kerîm’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. 2. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Dağ, Mehmet. *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû ‘Amr Osman b. Sa’îd ed. *et-Teysîr fi’l-kırââti’s-seb’*. tsh. Otto Pretzl. Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân, 1430/2009.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur’ân Tefsirine Katkısı*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankar:2016.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed Bennâ. *İthâfu fudalâi’l-beşer bi’l-kırââti’l-erbaate ‘aşer*, thk. Şa’bân Muhammed İsmail. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1407/1987.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru’l-muhît fi’t-tefsîr*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1412/1992.
- Ebû Şâme, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İsmail el-Makdisî. *İbrâzü’l-me’ânî min Hırzi’l-emânî fi’l-kırââti’s-seb’a*, thk. İbrâhim Atve İvaz. Kahire: Dâru’l-Kütübil-‘İlmiyye, 1401/1981.
- Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fârîs b. Zekeriyâ. “*mlk*”, *Mu’cemu mekâyîsi’l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1399/1979.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammaed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Kitâbu Me’âni’l-kırâât*. thk. Muhammed b. ‘İd eş-Şa’bânî. Tanta: Dâru’s-Sahâbe li’t-Türâs, 1427/2007.
- Fârisî, Ebû Ali el-Hasen b. Abdi’l-Ğaffâr el. *el-Huccetü li’l-kurrâi’s-seb’a*. thk. Bedruddîn Kahveci-Beşir Cüveycât. Beyrut: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, ts.

- Ferâhidî, Ebû Abdîrrahman Halîl b. Ahmed el. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 1423/2003.
- Halebî, Ebü'l Abbas Şihâbuddîn es-Semîn Ahmed b. Yûsuf el. *ed-Dürü'l-mesûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Mahmûd Harrât. Dımaşk: ty.
- Işık, Emin. "Bakara Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/526-529. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- İtr, Hasan Ziyâüddîn. *el-Ahrufu's-seb'a ve menziletü'l-kirâati minhâ*. Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- İbn Aşûr, Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1404/1984.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *Tenvîrü'l-me'na's-sedîd ve tenvîrü'l-'akli'l-cedîd min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye, 1404/1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Ğâlib b. Atıyye el Endelûsî. *el-Müharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Fas: 1399/1979-1411/1991
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh el-Hemedânî. *İ'râbü'l-kirâati's-seb'i ve 'ileuhâ*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/1992.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh el-Hemedânî. *el-Hucetü fi'l-kirâati's-seb'*. thk. Cemâlüddîn Muhammed Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbeti lit'-Türâsi, 1431/2010.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim. *Tefsîru Ğarîbu'l-Kur'ân*. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: 1398/1978.
- İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: 1392/1973.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Manzûr el-Efrîkî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: 1376/1956.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullâh Ali Kebîr, M. Ahmed Haseballâh, H. Muhammed Şâzelî. Kahire: y.y., ty.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ty.
- İbn Zencele, *Hucetü'l-kirâat*. thk. Sa'îd el-Efġânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400/1980.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Tahbîru't-Teysîr fi kirâati'l-eimmeti'l-aşera*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Takrîbü'n Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. İbrahim Atve Avad. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424/2004.
- İsfahânî Raġıp, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufadda el. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân "kre" mad*. nşr. Safvân Adna Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1992.
- İsfahânî Râġıp, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal el. *el-Müfredâtü fi ğarîbi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ahmed Halefella. Mısır: Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, 1389/1970
- İsfahânî Raġıp, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal el. *el-Müfredâtü fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1380/1961.
- Kâdî, Abdülfettâh b. 'Abdilġanî el. *el-Büdûru'z-zâhira fi'l-kirâati'l-'aşri'l-mütevâtira min tarîkeyi's-Şâtibiyye ve'd-Dürri*. Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1404/1983.
- Kâdî, Abdülfettâh b. Abdilġanî el. *el-Büdûru'z-zâhira fi'l-kirâati'l-'aşri'l-mütevâtira*. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1427/2007.

- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el. *el-Külliyât*. nşr. Adnan Derviş Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Şemsüddîn el. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Türkî vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/ 2006.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Şemsüddîn el. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. Mısır: y.y., 1385/1966.
- Küçük Hüseyin, Gül Ali Rıza. "İgnaz Goldziher'in Kur'an Kırâatlerine Yönelik İddiaları Üzerine Resmü'l-Mushaf Bağlamında Bir Değerlendirme" *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 1/2 (Haziran/June 2024), 49-61. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12579514>
- Mâverdü, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el. *en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdü)*. Beyrut: y.y., 1412/1992.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebü Muhammed el-Kaysî. *el-Keşfü 'an vücûhi'l-kırâati's-seb' ve 'ilelihâ ve hıccihâ*. thk. Dr. Muhyiddîn Ramadan. Dimeşk:1394/1974.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebü Muhammed el-Kaysî. *Kitâbu'l-Keşf 'an Vucûhi'l-Kırâati's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hıccihâ*. thk. Muhyiddîn Ramazan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Melâhi, Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'âni bi'l-kırâati'l-Kur'âniyeti'l-aşer*. Gazze: el-Câmi'atü'l-İslamiyye, 1422/2002.
- Mesûl, Abdü'l-Alî. *Mu'cemu mustalahâti'l-'ilmi'l-kırâati'l-Kur'âniyye ve mâ yetalleku bihî*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1427/2007.
- Muhammed Emin Efendi. *'Umdetü'l-hullân fi idâhi Zübedeti'l-irfân*. thk. Mehmet Çaba. 2 Cilt. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2021.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: y.y., ts.
- Nüveyrî, Ebü'l-Kâsım Ali en. *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kırâati'l-aşer*. thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Baslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1423/2003.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Ebû Ali el-Fârisî (Eserleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Pâluvî, Hamid b. Abdulfettâh el. *Zübedetü'l-irfân fi vucûhi'l-Kur'an*. İstanbul:Asitâne, t.y.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er. *Mefâtihu'l-ğayb, (et-Tefsîru'l-Kebîr)*. Mısır:1356/1938; trc. Suat vd., Ankara: 1418/1988.
- Rûmî, Fehd Abdurrahmân er. *Dirâsâtü fi 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü'l-'Arabiyyeti's Su'ûdiyye, 1425/2005.
- Semer el-'Aşşâ, *el-Best fi'l-kırâati'l-aşer*. 5 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Selâm, 1424/2004.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman es. *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî. Kahire: 1423/2003.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî eş. *Tefsîr'ü-Şa'râvî*. 28 Cilt. Kahire: Ahbâru'l-Yevm, 1411/1991.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et. *Câmi'u'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kurân*. Mısır: 1387/1968.
- Tabersî, Ebü Ali Eminüddîn Fadl b. Hasan b. Fadl et. *Mecmeu'l-Beyân fi tefsiri'l-Kur'an*. Beyrut: y.y., 1428/2008.
- Taşköprüzâde İsmüddîn Ahmed Efendi. *Miftâhü's-sa'ade ve misbâhü's-siyade fi Mevzûâti'l-ulûm*. nşr. Abdulvehhâb Ebü'n-Nûr-Kâmil Kâmil Bekrî. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1387/1968.
- Tural, Hüseyin. "İbn Hâleveyh (Eserleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. (Sadeleştirilmiş Nüsha). sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nurettin Bolelli-Abdullah Yücel. İstanbul: Zehraveyn, 1413/1993.
- Zemahşerî, Carullah Muhammed b. Ömer ez. *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzîl*. Beyrut ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. thk. Fevâz Ahmed Zemerli. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1415/1995.